

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ԲԱՌԵՐԸ ԸՍՏ «ԿԱՆՈՆՔ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ»

ՎԱՐԴՈՒՅԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ*

V դարի եկեղեցական գործիչ Հովհան Մանդակունին մեզ է թողել ստեղծագործությունների հարուստ ժառանգություն: Բացի հոգևոր երգերից, ճառերից, խրատներից ու շարականներից, նրա անունով մեզ հայտնի են առանձին հոդվածների բաժանված եկեղեցաբանական և կրոնաբանական ինը կանոններ, որոնք զետեղված են «Կանոնագիրք Հայոց»-ի էջերում: Դրանք թույլ են տալիս հասկանալ ժամանակի եկեղեցական կյանքի սովորույթները, տարածված օրենքներն ու դրանց խախտումների համար սահմանված պատիժները, ինչպես նաև նկատել գրաբար բնագրի առանձնահատկությունները՝ լեզվաբանական տեսանկյունից:

Սույն հոդվածում քննվել են «Կանոնք Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց Կաթողիկոսի» երկում տեղ գտած իրավունքի իմաստային դաշտին պատկանող բառերը: Քննությունը ցույց է տվել, որ իրավունքին վերաբերող բառապաշարը հիմնականում ներառում է իրանական փոխառություններ, ինչպես նաև բնիկ հնդեվրոպական արմատներից սերվող բառեր, որոնք շարունակում են արդի մնալ նաև արևելահայերենում: Հիբրիդային կազմավորումները կանոններում սակավ են, իսկ դարձվածային միավորները հիմնականում բայական են: Չնայած բնագրային տեքստի հակիրճությանը, քննության արդյունքում բացահայտվել և տրվել են իրավունքի ոլորտին առնչվող 32 բառ և դարձվածային միավորներ: Ուսումնասիրված բառերի իմաստաբանական և ստուգաբանական առանձնահատկությունները բացահայտում են գրաբարի այս շրջանի լեզվաբանական դրսևորումները և կարգայնացումները:

Բանալի բառեր - *Հովհան Մանդակունի, կանոններ, իրավունքի իմաստայի դաշտի բառեր, իմաստաբանություն*

* **Վարդուհի Բարսեղյան** – ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի ապիրանտ

Вардuhi Барсегян – Аспирант кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ

Varduhi Barseghyan – PhD student at YSU Chair of the Armenian Language History and General Linguistics

Էլ. փոստ՝ varduhy.barseghyan@gmail.com.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 22.05.2024

Գրախոսվել է՝ 11.06.2024

Հաստատվել է՝ 14.06.2024

© The Author(s) 2024

Ոսկեդարի հոգևոր հայր, հայ ականավոր եկեղեցական գործիչ Հովհան Մանդակունին 478-490-ական թվականներին եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը¹ իր գիտելիքներն ու հայրապետական ուժը ծառայեցնելով հայրենիքի բարօրությանը: Հայոց եկեղեցին առաջնորդել այնպիսի բարդ ժամանակաշրջանում, ինչպիսին Մասանյան Պարսկաստանի բռնապետության դեմ տարվող Վահանանց պատերազմն էր, կարող էր միայն հմտավոր և ներկուռ հովվապետը: Այն իրավիճակում, երբ երկիրը գտնվում էր ոչ միայն արտաքին ուժերի հալածանքների և ճնշումների, այլև ներքին դավադրական հարձակումների և խարդավանքների մեջ, Հայոց կաթողիկոսը, քաջ գիտակցելով ստեղծված դժվարին կացությունը, փորձում է հաշտեցնել ներքին ընդվզումը՝ երկու կողմերին էլ կոչ անելով համաժողովրդական միասնության և համերաշխության: Մանդակունու ոգեպնդող խոսքը՝ ուղղված հայ մարտիկներին, տեղ է գտել Ղազար Փարպեցու «Պատմության» էջերում: Նրա ջանքերով վերակառուցվել են Վաղարշապատի և Դվինի տաճարները, հաստատվել են Հայոց եկեղեցու արարողական նշանավոր գրքերի՝ Ժամագրքի, Մաշտոցի, Պատարագամատուցի կարգերը, ստեղծվել մատենագրական հարուստ ժառանգություն: Վերջինիս թվում են Մանդակունու գրած հոգևոր երգերը, քարոզները, ճառերը, շարականներն ու աղոթքները: Հատկանշական են թարգմանիչներին նվիրված շարականները:

«**Կանոնագիրք Հայոց**»-ը եկեղեցաբանության, հոգևորականների վարքագծի, պաշտամունքի, հայ ավատատիրական հասարակության համակեցության ձևերի, հասարակության անդամների փոխհարաբերությունների, ամուսնության, ընտանիքի, ժառանգության և այլ հարաբերությունների կարգավորման նորմերի ժողովածու է, որի Ա հատորում տեղ են գտել նաև Հովհան Մանդակունու անունով մեզ հասած ինը կանոնները՝ բաժանված առանձին հոդվածների: Կա նաև մի առանձին, ընդարձակ տասներորդ կանոն, որը նույնպես վերագրվում է նրա գրչին, և որն արգելում էր անուսների և անարժանների ձեռնադրությունը²: Վկայված ինը կանոններն ունեն ծիսական, եկեղեցական, դավանաբանական արժեք: Սովորաբար կանոնները ստեղծվում էին որևէ եկեղեցական ժողովի արդյունքում՝ հաստատելու այն, ինչ քննարկվել կամ ընդունվել էր ժողովի ժամանակ: Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակել է Շահապիվանում Հովհաննես Մանդակունու մասնակցությամբ կայացած մի ժողով, որը, ըստ հեղինակի, կայացել է պարսից Հազկերտ թագավորի ժամանակներում: Սա չի կարող նույնանալ Վասակ Սյունու մարզպանության ժամանակ հրավիրված Շահապիվանի ժողովին և ոչ էլ Հազկերտի ժամանակաշրջանին, ուստի աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան և բանասեր Մաղաքիա Օրմանյանի այն եզրակացությունը, թե Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Շահապի-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա», հ.1, Եր., 2007, էջ 843:

² «Կանոնագիրք Հայոց», հատոր Ա, Եր., 1964, էջ 641:

վանի ժողովը հավանաբար հրավիրվել է պարսից Վաղարշ թագավորի գահակալության տարիներին, ամեննին չի բացառվում: Մանդակունու ինը կանոնների համաձայն՝ շաբաթն ու կիրակին հռչակվում էին պահքից ազատ օրեր, զինին, ձեռն ու ձուկը դասվում էին թույլատրելի ուտելիքների շարքին, մարտիրոսների տոները չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին նշելը համարվում էր մեղք, Քրիստոսի Հայտնությունն ու Ծնունդը նշվում էին միասին և այլն: Մանդակունին այս ինը կանոններում համակարգում է այդ շրջանում քրիստոնեական եկեղեցու արարողակարգերում տարածված կարևորագույն արգելքներն ու սահմանափակումները:

Վազգեն Հակոբյանի աշխատասիրությամբ կազմված «Կանոնագիրք հայոց»-ի քննական բնագրում տեղ գտած այս կանոնների հիմքը Մատենադարանում պահվող № 659 և № 948 ձեռագրերն են: Վերջին ձեռագրում տարբեր վերնագրերով պահպանվել են Հովհան Մանդակունու կանոնախմբի երկու ընդարձակ հատվածներ, որոնք բաժանված չեն առանձին հոդվածների: Դրանք տարբեր ժամանակներում գրված, բուն կանոններից առանձին գոյություն ունեցած և անկախ գործածված բնագրեր են: Կանոնախմբի Դ, Ե, Ը, Թ հոդվածները որոշ շեղումներով հանդիպում են նաև «Գիրք թղթոց»-ում: № 659 ձեռագրում պահպանված է այլ վերնագիր՝ «Յոհաննու Մանդակունոյ ի խրատս եկեղեցոյ համառատ բան» (263 ք): Այս վերնագիրը կարող է վկայել, որ շարադրված նյութերը եկեղեցական հարցերին վերաբերող համառոտ խրատներ են: Ենթադրելի է, որ ձեռագրի գրիչ Մաղաքիան այն վերցրել է ոչ թե անմիջապես Կանոնագրքի համապատասխան բնագրից, այլ Կանոնագրքից անկախ գոյություն ունեցող մեկ այլ բնագրից³:

Թեև կանոնները սակավ են, համառոտ և կտրուկ, այնուամենայնիվ բառապաշարի ուսումնասիրության տեսանկյունից ունեն հետաքրքրական կառուցվածք: Անդրադառնալով կանոնախմբում տեղ գտած իրավունքի իմաստային դաշտին պատկանող բառերին՝ պետք է նշենք, որ այդ բառերը մեծամասամբ օգտագործվում են կրոնական, եկեղեցական համատեքստում, որը բխում է կանոնախմբի բուն բովանդակությունից: Նմանօրինակ բառերը կանոնախմբում այնքան էլ շատ չեն: Դուրս ենք գրել 32 բառեր և դարձվածային միավորներ, որոնց կանոնադրական հաջորդիվ: Նշենք, որ սույն աշխատանքում ուսումնասիրված բառերի իմաստային դաշտերը համեմատել ենք հայր Մկրտիչ Ավգերյանի «Առձեռն բառարան հայկազենան լեզուի» (Վենետիկ, 1846) և հայր Մկրտիչ Ավգերյանի, հայր Գաբրիել Ավետիքյանի, հայր Խաչատուր Սուրմելյանի աշխատասիրությամբ կազմված «Նոր բառգիրք հայկազենան լեզուի» (Վենետիկ, 1836-1837) բառարաններով, իսկ դարձվածային միավորներինը՝ Ռուբեն Ղազարյանի «Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան»-ով (Եր., 2012):

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 643:

Ուսումնասիրությունը սկսենք **կանոն** բառից, որը բառարաններում բացատրվում է «կարգ, օրենք, օրինակ, կրոնական պատիժ, կրոնական կամ եկեղեցական օրենք»։ Ըստ Հր. Աճառյանի՝ այն ծագել է հունարեն **κανόνας** բառից, որը նշանակում է «եղեգի ցողուն», և հետզհետև նույն նախնական իմաստից բխելով ստացել նաև «ձև, օրենք (առավելապես՝ եկեղեցական), կանոն, ցուցակ» իմաստները⁴։

Ուսումնասիրության արժանի հաջորդ բառը **քարոզել** բայն է։ «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի» բառարանում այս բառը, բացի մեզ հայտնի իմաստներից, ունի նաև «հրատարակել» իմաստը։ Իսկ ՆՀԲ-ում այն ունի նաև «քարոզ լինել պատգամաց թագավորի» իմաստը։ Բառի արմատը՝ **քարոզ**-ը, ըստ Հր. Աճառյանի, աստրերեն փոխառություն է՝ առաջացած ***karoza** բառից, որ նշանակել է «հրավիրակ, քարոզ», իսկ ***keraz** բառից՝ «քարոզել, հրապարակաւ ծանուցել»⁵։ ՆՀԲ-ում «քարոզ» բառն ունի «պատժիչ, պատգամամաց և հրամանաց թագավորի, զօրավարի, քաղաքապետի», Առձեռն բառարանում՝ «ծանուցում», ինչպես նաև «ճառ, խրատ» իմաստները։

Սպաշխարել բառը բառարաններում բացատրվում է «մեղքը լալ, զոջալ ի վերայ գործեալ սխալանաց»։ Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ բառը փոխառված է իրանական աղբյուրներից⁶։

Ճանաչել բառը կարող է նշանակել նաև «ծանուցել»։ Բայի բնիկ հնդեվրոպական, ինքնուրույն գործածություն չունեցող «ծան»՝ ***g'en-** արմատը նշանակել է «ճանաչել, իմանալ»⁷։

Հրաման բառը, որ իրանական փոխառություն է, նշանակում է «պատվեր, վճիռ»⁸։

Աւրինադրել բայն Առձեռն բառարանում հանդես է գալիս «օրենք դնել, կարգ, կանոն սահմանել» իմաստներով։ Կանոններում հանդիպում է նաև «**աւրինք**» բառը, որ նույն բառարանում նշանակում է «կարգ, կանոն՝ աստվածային կամ մարդկային, իրաւունք»։ Ինչպես տեսնում ենք, **օրենքի** իմաստային դաշտերը շատ հաճախ հասվում էին կրոնի իմաստային դաշտերին, կամ դրանց իմաստներում պարտադիր երևում են կրոնական առանձնահատկությունները։ Դրա պատճառն, այն էր, որ միջնադարում դրանք միաձույլ էին։ Սովորաբար «աւրինք» ասելով հենց առաջին հերթին հասկացվում էր Աստծո խոսքն ու պատգամը, որոնց չկատարումն էլ հանգեցնում էր համապատասխան պատժի։ Մեղսագործությունը հիմնականում առնչվում էր եկեղեցական այս կամ

⁴ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1926, էջ 515:

⁵ Նույն տեղում, էջ 563:

⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010, էջ 67:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 359:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 470:

այն կանոնի խախտմանը: «Աւրէն» արմատը փոխառված է միջին պարսկերէնից՝ **awdēn**⁹: Երկուս վերոնշյալ երկու բառերը հանդես են գալիս «*աւրինադրել հրաման*» արտահայտության մեջ, որ նշանակում է «վճիռ սահմանել»:

Կնքել բառը նույնպես մեզ հայտնի «դրոշմել, մկրտել» իմաստից գատ, Առձեռն բառարանում հանդես է գալիս նաև «վճռել, հաստատել» իմաստներով, իսկ դրա «**կնիք**» արմատը ակկադական փոխառություն է¹⁰:

Բնիկ հնդեվրոպական ***oneid-s-**, ***(o)neid** «նախատել, հանդիմանել» արմատից ծագած¹¹ **անէծք** բառը սաստկագույն պատիժներից էր, ուստի նշանակում էր «չարաբանութիւն առ ի վնաս և ի պատիժ»:

Կարգել բառի վերաբերյալ Գ. Ջահուկյանն ասում է, որ ծագումն անհայտ է, կարող է նշանակել «սահմանել, օրինադրել, որոշել»: Մանդակունու կանոններում գտնում ենք «նգովս կարգեցին և կնքեցին» արտահայտությունը, որը վերոնշյալ բառերի իմաստային դաշտի շրջանակներում կարող է նշանակել «անէծքներ վճռելով և սահմանելով պատժել»: Կանոններում գտնում ենք նաև **կարգաւորել**՝ «ի կարգի դնել» բայը, **անկարգութիւն** բառը՝ «խառնակութիւն», նույն «կարգ» արմատից:

Անհեղեղ բառը, որ նույն «անհեթեթ»-ն է, նշանակում է «անկարգաբար»:

Վկայել բայը Առձեռն բառարանում բացատրվում է որպես «վկայ ըլլալ», իսկ ՆՀԲ-ում՝ նաև «վկայութիւն տալ, հաստատել զճշմարտութիւն»: Գ. Ջահուկյանը այս բառի «վկայ» արմատը համարում է իրանական աղբյուրից փոխառություն¹²: Կանոններում հանդիպում է նաև **վկայութիւն** բառը, որ նշանակում է «ուխտ և խոստումն Աստուծոյ, օրէնքը՝ իրաւունքը»:

Քննել բառը, որի «քնին» արմատի ծագումն անհայտ է, նշանակում է «զննել, խուզարկել, դատել, իրերի հանգամանքներն ու պատճառները կրկնել»:

Կանոններից դուրս գրված՝ իրավունքի իմաստային դաշտին պատկանող բառերից հետաքրքրական է **զեղխիլ** բայը: Առձեռն բառարանում բայի համար տրված են «չափն անցնելով սխալիլ», իսկ ՆՀԲ-ում՝ «յանցանել, սխալել» իմաստները: Բայի «զեղխ» արմատը, որ նշանակում է «անառակ, ցոփ», ըստ Գ. Ջահուկյանի, կարող է գ-հեղիս կազմությամբ կապ ունենալ հնդեվրոպական ***pel-**՝ «թափահարել, դողալ» արմատի հետ¹³:

Կամք բառն ունի «բանական հոժարություն, անձնիշխան և ազատ ընտրության կարողություն» իմաստները: Իրանական փոխառություն է:

Իրավունքի բառապաշարի կենտրոնական և բազմակի գործածություն ունեցող բառերից մեկը՝ **մեղք**-ը, ևս հանդիպում է Մանդակունու կանոններում:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 104:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 412:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 56:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 712:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 236:

Բառարաններում այն բացատրվում է «յանցանք, անիրաւութիւն, ապիրատութիւն» իմաստներով: Բառի արմատը ծագել է բնիկ հնդեվրոպական **mel-* «սխալվել, խաբել» արմատից: Կանոններում առկա է նաև **անմեղ** բառը, որ նշանակում է «առանց մեղքերի, արդար»:

Աւագակ բառը Առձեռն բառարանում բացատրվում է որպես «յայտնի գող, թալլող, մարդ զարնող ճամբու վրայ»: Իրանական փոխառություն է:

Պատիժ բառը ևս իրանական փոխառություն է: Նշանակում է «փոխարեն հատուցում կամ տուգանք յանցանաց, տանջանք»:

Դիւահար բառն իր կազմությամբ խառնանդամ է (բառը կազմող բաղադրիչները տարբեր ծագում ունեն)՝ «դեւ» արմատը իրանական փոխառություն է, իսկ «հար»-ը՝ բնիկ հնդեվրոպական: Բառարաններում բառին տրված է «այսակիր, դիւալլուկ, սատանայ ունեցող» իմաստները:

Ինչպես վերը նշեցինք, Հովհանն Մանդակունու ինը կանոնների բնագրից առանձնացրել ենք նաև իրավունքի իմաստային դաշտին պատկանող **8** դարձվածային միավորներ: Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի դարձուածաբանական բառարանի» համեմատությամբ քննել ենք դրանց իմաստային առանձնահատկությունները:

Ծունր դնել՝ ծնրադրել, ծնկի գալ: Բնագրում առկա է նաև ծունր կրկնել դարձվածային միավորները, որը նույնն է, ինչ նախորդը՝ «...ծունր կրկնել ոչ հրամայեցին, այլ յաղաթս կալ» (էջ 493): Ինչպես բերված օրինակից երևում է, ծնրադրելը ևս համարվել է պատժի միջոց:

Վերոնշյալ բնագրային օրինակում դարձվածային միավոր է նաև *յաղաթս կալ*-ը՝ աղոթելը, որը մեղքերի համար հաճախադեպ կիրառվող պատիժներից էր:

Ջանց առնել՝ անուշադրության մատնել, անտեսել: Բնագրում՝ «արդ զոր սոցա կարգաւորեալ է, մարգարէից եւ առաքելոց վկայութեամբ չէ պարտ ումէք *զանց առնել*» (էջ 497):

Յիշատակ առնել՝ հիշատակել, արձանագրել մի դեպք կամ անուն, ինչպես նաև վկայակոչել, անունը տալ:

Դատարկանայ ի գործոյ՝ զբաղմունք չունենալ, անգործ լինել:

Ի կենաց արկանել, որ նշանակում է կյանքից զրկել, սպանել:

Անէծս ի վերայ դնել՝ որպես պատիժ կիրառել անեծքը: Ինչպես արդեն նշեցինք, անեծքը պատժի խստագույն տեսակներից էր:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ Հովհան Մանդականու այս ինը կանոններում առկա իրավունքի դաշտին պատկանող բառերը իրենց ծագմամբ հիմնականում իրանական փոխառություններ են: Մակավ չեն նաև բնիկ հնդեվրոպական արմատից կազմված բառերը: Հիբրիդային կազմությունները գրեթե բացակայում են: Դարձվածային միավորները մեծամասամբ բայական են:

ВАРДУИ БАРСЕГЯН – Слова семантической области права согласно «Правилам армянского католикоса Ованнеса Мандакуни». – Ованнес Мандакуни занимает значительное место в армянской истории V века. Как католикос, он не только преданно служит своей родине, но и оставляет замечательное литературное наследие. Под его именем сохранены девять канонов с церковным содержанием, которые дают понимание обычаев, законов и соответствующих наказаний церковной жизни того времени. Анализ этих канонов показывает, что словарь, касающийся права, в основном состоит из иранских заимствований, наряду с заметным присутствием слов, происходящих от корней родного индоевропейского языка, которые продолжают быть актуальными в современном восточноармянском языке. Гибридные образования редки, и фразеологические единицы в основном состоят из глаголов. Несмотря на краткость исходного текста, были выделены и описаны 32 слова и фразеологические единицы, относящиеся к области права.

Ключевые слова: *Ованнес Мандакуни, правила, лексика в семантическом поле права, семантика, этимология*

VARDUHI BARSEGHYAN – The Words of the Semantic Field of Law According to the "Rules of Armenian Catholicos Hovhannes Mandakuni". – Hovhannes Mandakuni holds a significant position in Armenian history during the 5th century. As a Catholicos, he not only dutifully serves his homeland but also leaves behind a remarkable literary legacy. Under his name, nine canons with ecclesiastical content are preserved, offering insights into the customs, laws, and corresponding punishments of the era's church life. Analysis of these canons reveals that the vocabulary pertaining to law primarily comprises Iranian borrowings, alongside a notable presence of words derived from native Indo-European roots, which continue to be relevant in modern Eastern Armenian. Hybrid formations are scarce, and phraseological Unit predominantly consist of verbs. Despite the concise nature of the original text, 32 words and phraseological units pertinent to the field of law have been identified and delineated.

Key words: *Hovhannes Mandakuni, rules, vocabulary in the semantic field of law, semantics*